

"עיתונות יהודית היסטורית" כמשאב לחקר נשים ומגדר: המקרה של יהדות ארגנטינה

ג'קלין לאזנוב

תקציר

המאמר בוחן את מקומן, תדמיתן ופעילותן של נשים בקהילה היהודית בארגנטינה במחצית הראשונה של המאה העשרים כפי שהם משתקפים בקטעי עיתונות יהודית של התקופה, ומדגיש בתוך כך את חשיבותו של מיזם "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress) כמשאב מחקר חיוני לחקר נשים ומגדר. חיפוש ממוקד בעיתונות הדיגיטלית, המשמשת כמקור היסטורי ראשוני, מאפשר לשמוע את קולן של הנשים ולהעבירו משולי הנרטיב ההיסטורי למרכז. כמו כן אחזור מידע באופן דיאכרוני חושף תהליכים חברתיים ושיח מגדרי גלוי וסמוי. בעזרת הצלבת מידע שהתפרסם בעיתונים במדינות שונות ובאזורים שונים אפשר לבחון באופן השוואתי סוגיות מרכזיות חוצות קהילות שבהן היו נשים מעורבות. אף על פי שכתבי עת ועיתונים רבים בארגנטינה טרם עברו דיגיטציה, המיזם פותח אפשרויות חדשות לאחזור מידע על חייהן ופועלן של נשים ושל ארגוני נשים ומסייע בהנחת תשתית מחקרית עליהן.

מילות מפתח: עיתונות יהודית, נשים יהודיות, דיגיטציה של מקורות ראשוניים, נשים ציוניות, נשים ומגדר

מבוא

חקר נשים ופעילותן החל לצבור תאוצה בשנות השבעים של המאה העשרים, לאחר שגברה המודעות לעובדה שההיסטוריוגרפיה נכתבה מנקודת מבט גברית,¹ והחלו להיבחן דרכים להשבת קולן של נשים להיסטוריוגרפיה. במקרה של נשים יהודיות בארגנטינה התרחש המפנה בשנת 1997, עם פרסום המאמר המכונן של סנדרה מקגי דויטש, *Women: The Forgotten Half of Argentine Jewish History*.² ניסיון להשמיע את קולן של נשים אלה

1 Joan Wallach Scott, "The Problem of Invisibility", in: S. Jay Kleinberg (ed.), *Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society*, New York 1988

2 Sandra McGee-Deutsch, "Women: The Forgotten Half of Argentine Jewish History", *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 15, 3 (1997), pp. 49–65

מובא בהרחבה בספרה *Crossing Borders, Claiming a Nation: A History of Argentine Jewish Women, 1880-1955*, המבוסס על מחקר מקיף שהחל בתחילת העידן הדיגיטלי, כשמאגרי עיתונות דיגיטליים טרם מוצו.³ ספרה של מקגי דויטש מגשר בין המחקר הקלאסי ובין האפשרויות החדשות למחקר שנפתחו הודות לפרויקטים כגון "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress). המחקר הקלאסי דרש השקעה פיזית רבה בחיפוש אחר גיליונות עיתונים שאופסנו במקומות שונים ומרוחקים ובקריאתם, אולם כיום אפשר להגיע בקלות רבה למקורות ראשוניים באמצעות JPress ומיזמי דיגיטציה נוספים. אף שחלק ניכר ממאגר העיתונות היהודית הארגנטינאית טרם עבר דיגיטציה, החיפוש הסימולטני בעיתונים רבים, באמצעות מילות מפתח ופילטרים, מציע תשתית מחקרית וכלי אנליטי לחילוץ נרטיבים וקולות נשיים שהודרו מן השיח הציבורי הממוסד. החיפוש הדיגיטלי עשוי לסייע גם בגישה לעיתונים בשפות שהחוקר אינו מכיר, באמצעות תרגום של מילות מפתח לשפת העיתון ושל המידע המתקבל בעזרת כלי תרגום מקוונים, כגון Google Translate ו-DeepL.

מאמר זה מתמקד במעמדן, בתדמיתן ובפועלן של נשים ציוניות בורגניות ביהדות ארגנטינה, ונסמך הן על קטעי עיתונות מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית" והן על עיתונים שאינם כלולים בפרויקט JPress. לאחר סקירה קצרה של עיתונות יהודית שיצאה לאור בארגנטינה בידיש, בעברית ובספרדית, וניתוח של הנושאים השונים המשתקפים בעיתונות זו, תוצג מתודולוגיה למחקר המשך המבוססת על חיפוש בעיתונות הדיגיטלית במטרה לאתר שיחים מגדריים חוצי קהילות שישפכו אור על נושאים משותפים לנשים יהודיות במדינות שונות.

עיתונות יהודית בארגנטינה

הקהילה היהודית בארגנטינה, שהיא הגדולה ביותר באמריקה הלטינית, מנתה בתחילת המאה העשרים בעיקר מהגרים ממזרח אירופה שהגיעו אליה בסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים ולצדם יוצאי מדינות ערב, האימפריה העות'מאנית ומדינות הבלקן. חלקם הגיעו לארגנטינה במסגרת פרויקט ההתיישבות החקלאית של הברון מוריס דה הירש וחלקם באופן עצמאי והתיישבו בעיר הבירה בואנוס איירס.⁴

Sandra McGee-Deutsch, *Crossing Borders, Claiming a Nation: A History of Argentine Jewish Women, 1880-1955*, Durham 2010 (henceforth: McGee-Deutsch, *Crossing Borders*) 3

Sergio DellaPergola, "World Jewish Population 2018", in: Arnold Dashevsky and Ira Sheskin (eds.), *American Jewish Yearbook*, New York 2019, pp. 361-449 4
לארגנטינה ראו: חיים אבני, מביטול האינקוויזיציה ועד "חוק השבות": תולדות ההגירה היהודית לארגנטינה, ירושלים 1982.

ראשיתה של העיתונות היהודית בארגנטינה בשנת 1898, עם צאתו לאור של העיתון היידי הראשון, **דער ווידער קול** (ההדר), שנכתב והופץ על ידי מיכל (Mijl) הכהן סיני.⁵ העיתון פסק להופיע אחרי שלושה גיליונות בלבד עקב מחלת העורף, אך הוא מציין את תחילתה של מסורת עיתונאית עשירה בקהילה זו. העיתונות היהודית לא התפתחה בחלל ריק. המוציאים לאור הראשונים הכירו היטב את מערכות העיתונים באימפריה הרוסית והאוסטרו-הונגרית, ואף פרסמו בעיתונים אלה את פרי כתיבתם.⁶ עורכי העיתונים ביקשו להנחיל בארגנטינה את המורשת המקצועית והתרבותית שהכירו ולפרסם חדשות מקומיות נוסף על חדשות מהעולם.⁷ בין השנים 1898 ל-1989 יצאו לאור בארגנטינה כ-337 עיתונים יהודיים.⁸ *El Sionista* (הציוני) היה העיתון הציוני הראשון בארגנטינה. הוא שם לו למטרה להפיץ את הרעיון הציוני מהקונגרסים הציוניים הראשונים. העיתון הופיע תחילה ביידיש בין השנים 1899 ל-1904 ולאחר מכן בספרדית בין השנים 1904 ל-1906. שנת 1906 מציינת את ראשית הופעתה של עיתונות יהודית המזוהה עם זרמים שמאליים בציונות.⁹ פועלי ציון הוציאו לאור את **נאירטען** (חדשות), ששמו שונה בשנת 1908 ל**דאס יידישע לעבן** (החיים היהודיים) ופסק להופיע כעבור שנה.¹⁰ משנת 1918 עד שנת 1977 יצא לאור העיתון הסוציאליסטי **די פרעסע** (העיתונות). היה זה העיתון האחרון ביידיש שיצא לאור והוא אינו כלול ב-JPress. עוד לפני כן, בין השנים 1914-1974, יצא לאור **די אידישע צייטונג** (העיתון היהודי) עיתון מרכזי ביידיש שפנה למעמד הביניים. העיתון כלול ב-JPress. שני העיתונים בשפה היידית שימשו ערוץ

5 Irene Münster, "Crónicas de la comunidad: los periódicos judíos en Sudamérica", *Cuadernos Judaicos*, 40 (2023), p. 126 (henceforth: Münster, "Crónicas de la comunidad")

6 יש דמיון בין התפתחות העיתונות היהודית בארגנטינה לזו שבארצות הברית: בשני המקרים ניכרות יוזמות פרטיות וקשיים ראשוניים, שינויים בשפת הכתיבה, תקופות של פריחה, גידול בתפוצה ובגיוון, עד השתלבות בתרבות המקומית והשפעה עליה. על עיתונות יהודית בארצות הברית ראו: יעל לוי, **מן המרתף אל הקומה העליונה: צמיחת העיתונות בעברית וביידיש בארצות הברית, 1870-1900**, ירושלים 2024.

7 Mariusz Kałczewiak, "Buenos Aires Seen from Warsaw: Poland's Yiddish Press Reporting on Jewish Life in Argentina", *Studia Judaica*, 1, 33 (2014), pp. 85-107

8 Alejandro Dujovne, "Cartografía de las publicaciones periódicas judías de izquierda en Argentina, 1900-1953", *Revista Del Museo De Antropología*, 1, 1 (2008), p. 122 (henceforth: Dujovne, "Cartografía de las publicaciones periódicas")

9 שם, עמ' 124.

10 Münster, "Crónicas de la comunidad", p. 126. הפרדציה הציונית בארגנטינה שייצגה את יהדות ארגנטינה בקונגרס הציוני העולמי, נוסדה באופן רשמי בשנת 1913. היא זוהתה עם הציונים הכלליים והתמודדה נגד מפלגות השמאל הציוניות. על התנועה הציונית בארגנטינה ראו: סילויה שנקולובסקי-קרול, **התנועה הציונית והמפלגות הציוניות בארגנטינה 1935-1948**, ירושלים 1996 (להלן: שנקולובסקי-קרול, **התנועה הציונית**).

מרכזי לחדשות, לעדכונים בנושאי תרבות ולדיון פוליטי ותפקידם היה מכריע בעיצוב הזהות והשיח הציבורי היהודי.¹¹

שפע העיתונים שיצאו לאור בארגנטינה מאפשר לעקוב אחר פריחת תרבות היידיש, הניסיונות לשלב את השפה העברית ותרבותה בחיי הקהילה והמעבר ההדרגתי לשימוש בלעדי בשפה הספרדית. ב־1923 הופיע *El Mundo Israelita* (העולם היהודי), העיתון המרכזי הראשון בספרדית שנועד לכלל הקהילה. העיתון הפסיק להופיע בגרסה מודפסת ב־2013 אך ממשיך לצאת לאור עד היום כשבועון דיגיטלי ומשמש כבמת הסברה נגד אנטישמיות ולמען מדינת ישראל. בשנת 1948 החל להופיע העיתון *Nueva Sion* (ציון החדשה), הדוגל באידיאולוגיה ציונית-סוציאליסטית. עיתון זה, שחלקו כלול ב־JPress, הפסיק להופיע בשנת 1977 כתוצאה מהדיקטטורה הצבאית האכזרית (1976–1982) וחזר לצאת לאור ב־1983 כעיתון מודפס; בגרסה דיגיטלית הוא יוצא לאור גם היום. בשנת 1952 יצא לאור **טריבונע** (במה), עיתון פועלים בונדיסטי דו-לשוני שהתחרה בעיתון *Nueva Sion*. עם זאת, **טריבונע** נפסל על ידי השלטונות וב־1959 עבר לפעילות מחתרתית עד שנסגר בשנת 1963. עיתון זה אינו כלול ב־JPress. למרות התקופה המאתגרת, יצא לאור ב־1977 העיתון *Nueva Presencia* (נוכחות חדשה) שהיה קודם לכן מוסף בספרדית של העיתון **די פרעסע** וגילה קו ביקורתי כלפי הממסד. העיתון שרד את שנות הדיקטטורה אך נסגר בשנת 1983.¹²

העיתונות היהודית שימשה כזירת השיח הפנים-קהילתי. הגיוון האידיאולוגי והלשוני יצר מרחבי השפעה ועימות שעוררו דיונים ערים בעיתונים בין ציונים, בונדיסטים, מגיני השפה העברית, סוציאליסטים ואנרכיסטים.¹³ לצד זה שימשה העיתונות ככלי חשוב בהתמודדות עם סוגיות חברתיות כגון הסחר בנשים למטרות ניצול מיני, האנטישמיות, השיח האנטי-ישראלי ומשברים שנבעו מההקשר ההיסטורי הארגנטיני. לאורך השנים היא אף סייעה בטיפוח הקשרים בין יהדות ארגנטינה למרכזים יהודיים אחרים.¹⁴ גיליונות העיתונות היהודית-ארגנטינית משקפים זהות יהודית דינמית ושיח אינטלקטואלי עשיר שעיצבו את ארגנטינה כאחד ממרכזי העיתונות היהודית החשובים במאה העשרים.¹⁵

11 Münster, "Crónicas de la comunidad", p. 130

12 על העיתון *Nueva Presencia* וחיבתו בדיקטטורה הצבאית ראו: Hernán Dobry, *Los judíos y la dictadura: los desaparecidos, el antisemitismo y la resistencia*, Vergara 2013
העיתונים *Nueva Sion*, *El Mundo Israelita*, *La Luz*, **די פרעסע**, **טריבונע** ו**די אידישע פרוי נגישים** בחלקם או במלואם בפורמט דיגיטלי באוסף העיתונות היהודית מאמריקה הלטינית שבאוניברסיטת פלורידה: <https://ufdc.ufl.edu/es/collections/jdocla/results?sort=title>

13 Victor A. Mirelman, *Jewish Buenos Aires, 1890–1930*, Detroit, MI 1990, pp. 76–101

14 על הקשר בין יהדות ארגנטינה לתפוצות אחרות ראו: Alejandro Dujovne, *Diáspora, Nación y Lengua: La palabra impresa en idish como territorio de la diáspora judía en Argentina*, Buenos Aires 2007

15 Rita Saccal, "History of Jewish Publishing in Argentina", *Proceedings of the 40th Annual Convention of the Association of Jewish*

עיתונות כעיסוק גברי

בהתפתחותה המרשימה של העיתונות היהודית בארגנטינה בולט היעדרן היחסי של נשים מהשיח העיתונאי. עיון במקורות מגלה כי העיתונות שימשה בעיקר כזירה גברית: העורכים היו כולם גברים, והכותבות – מעטות. נקודת מבטם של עורכי העיתונים עוצבה בהקשר פטריארכלי שאפיין את ארגנטינה במאה העשרים. ארגנטינה הייתה מדינה בעלת שורשים קולוניאליים והתבססה על חוקי הכנסייה הקתולית ועל נורמות ומנהגים ותפיסה שמקומה הטבעי של האישה הוא בבית, כעוזר כנגדו. הבניה זו התכתבה עם המסורת היהודית, שאף היא ראתה באישה "אחר" שמקומו אינו במרחב הציבורי. עם זאת בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, בהשפעת רעיונות ליברליים שהובילו לאימוץ חוקי החינוך החילוניים של הרפובליקה הצרפתית השלישית, התקבל בארגנטינה חוק 1420 לחינוך ציבורי. החוק, שנחקק בשנת 1884, הפריד את החינוך הציבורי מהכנסייה ועיצב את דמותה של ארגנטינה המודרנית בקביעת חינוך חובה חינוכי וחילוני לבנים ולבנות. החינוך שימש ככלי מרכזי לשילוב המהגרים ולבניית זהות לאומית אחידה.

עם זאת, עד שנת 1926 נמנעו מהנשים בארגנטינה, מלבד האלמנות, מלהיות בעלות רכוש וילדיהן היו רכוש האב בלבד. רבות מהן עבדו בעסק משפחתי, ועבודה "נשית" כגון בישול, כביסה ותפירה, נעשתה רק בלית ברירה, בשכר מועט ובהסכמת האב או הבעל. בתחילת המאה העשרים היו נשים מעטות, בנות המעמד הגבוה, ששברו מוסכמות, פנו ללימודים אקדמיים וחלקן אף עסקו במקצועות חופשיים כגון רפואה ורפואת שיניים. בקרב מהגרות היו נשות המעמד הבורגני פעילות בוועדות ובארגוני נשים לעזרה הדדית, בדומה לנשות החברה הקתולית. כבר בשנת 1892 ייסדה קבוצת נשים את "חברת הגברות היהודיות לגמילות חסדים" (Sociedad de Damas Israelitas de Beneficencia) לעזור לנשים ולילדים במצוקה.¹⁶

עד אמצע המאה העשרים נכתב על נשים כנושא או כקהל יעד בעיקר במדורים כגון משפחה, אופנה, ספרות ובאירועים חברתיים בולטים. כמו כן הן הופיעו במודעות של ועדות נשים ובפרסומות לתרופות, מוצרי ניקיון, נעליים, ביגוד ועוד. לעיתים התפרסמו תמונה, קריקטורה, אזכור או כתבה על נשים בולטות בזירה הציבורית. בקריקטורה בעיתון הסטירי **פנים'ער און פנים'לאך** (פנים ופרצופים) שיצא לאור בשנות העשרים והשלושים, שגיליונות רבים ממנו מצויים ב-JPress, נראית הלנה ר' דה אסלאן (איור 1), אחת הנשים הפעילות ביותר בקהילה היהודית בתחילת המאה העשרים. דה אסלאן הצילה צעירות רבות מידי סוחרים נשים בפעילותה במסגרת ארגון "עזרת נשים" שמרכזו היה בלונדון, ומונתה בשנת 1930 ליושבת ראש השלוחה הארגנטינית.¹⁷ הקריקטורה מציגה

Libraries, Oakland, CA, 19-22.6.2005 <https://jewishlibraries.org/wp-content/uploads/2021/03/saccal.pdf>

McGee-Deutsch, *Crossing Borders*, p. 206 16

שם, עמ' 154-158. 17

אותה כ"גיבורת השבוע", באופן נדיר: אישה גדולת ממדים בעלת חזות גברית, המגוננת על יתומה קטנה בזמן שהיא מנהלת את מיזם איסוף הכספים לצורך הקמת מבנה ראוי לבית היתומות בבואנוס איירס.

בשנת 1926, שבה זכו הנשים בחקיקה המקנה להן בין השאר זכות לרכוש, תיאר דיומויים בעיתונים את האישה המסורתית כאידיאלית; דימויים אחרים ביטאו התנגדות למאבק למתן זכויות שוות לנשים שנתפס כאיום. הדימויים ביקשו להנכיח את מעמדן המסורתי של הנשים על פי הנורמות החברתיות המקובלות. באיור 2 מצד ימין עומדת האישה המסורתית מאחורי הגבר ותומכת בהשכלתו, לצד הכיתוב: "יש עניין בגיליון המיוחד שלנו – יקראו בו צעירים ומבוגרים, זקנים וצעירים, גברים ונשים". הכיתוב מדגים את תפקידה המשני של האישה, המופיעה אחרונה בשרשרת הקוראים.¹⁸ מצד

די העלדין פון דער וואך

מאדאם העלענא ר. דע אסלאן

די הויפט פיגור ביי דער זאמלונג פארן בית יתומות

איור 1: "די העלדין פון דער וואך: מאדאם העלענא ר. דע אסלאן" (גיבורת השבוע: מאדאם העלענא ר. דע אסלאן). פנים'ער און פנים'לאך, 19.5.1925, עמ' 9. מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

שמאל הדימוי משקף את ההתנגדות למאבק לשוויון זכויות לנשים. קריקטורה זו מעבירה מסר ביקורתי בהומור, בהגזמה ובגרוטסקה המדגישים את ההיררכיה המגדרית ואת הניסיונות לבטל אותה. רגל האישה רומסת את הגבר כשהכיתוב מחדד: "הנשים

¹⁸ "דער אינטערעס פאר אונזער ספעציעלען נומער", פנים'ער און פנים'לאך, 30.7.1926, עמ' 6. כל התרגומים מהמקור הם שלי.

רוצות שוויון פוליטי – ככה אנחנו נראים עכשיו – איך ניראה אז כשיקבלו את הזכויות הללו".¹⁹ דימויים אלה, שהם רק דוגמה לשפע הדימויים החזותיים הקיימים בעיתונות היהודית-ארגנטינית, שימשו ככלי ביקורתי רב-עוצמה, שהמחיש את המתח החברתי בשאלת תפקידי מגדר. באמצעות אמנות האיור העבירו עורכי העיתונים מסר גם למי שלא היה בקיא בשפה הכתובה.²⁰

די פרויען ווילען פאליטישע
גלייכבארעכטיגונג

אזוי זעהען מיר איצטער אויס – ווי
וועט שוין זיין דערנאך ווען זיי וועלען
פאקומען דיזע רעכט.

דער אינטערעס פאר אונזער
ספעציעלען נומער

עס וועט זיין צו לעזען פאר גרויס און
קליין, פאר אלט און יונג, פאר מאן און
פרוי.

איור 2: מימין – "דער אינטערעס פאר אונזער ספעציעלען נומער", פנים'ער און פנים'לאך, 30.7.1926, עמ' 6; משמאל: "די פרויען ווילען פאליטישע גלייכבארעכטיגונג", פנים'ער און פנים'לאך, 20.8.1926, עמ' 7. מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

בארצות מוצאן החלו נשים לקחת חלק ביצירה התרבותית היהודית הענפה בידיש ובעברית ויצרו בסוגות מגוונות, אולם בארגנטינה היה מצבן של המהגרות מורכב מבחינה חברתית וכלכלית.²¹ עם זאת, בדומה לחברה הכללית הארגנטינית, ככל שנשים יהודיות הרחיבו את השכלתן, למדו את שפת המקום והשתלבו בעשייה ציבורית, גברו דרישותיהן לייצוג רחב יותר. בסוף המאה התשע-עשרה החלו נשים להשתלב בעיתונות

19 "די פרויען ווילען פאליטישע גלייכבארעכטיגונג" פנים'ער און פנים'לאך, 20.8.1926, עמ' 7.

20 איתן מכטר ואביטל מאיה מכטר, קריקטורה, פרשנות וביקורת, תל אביב 2014.

21 נורית אורחן, יוצאות מארבע אמות: נשים כותבות בעיתונות בידיש באימפריה הרוסית, ירושלים 2013; ג'קלין לאזנוב, "את החגים הכרתי לפי האוכל; מסורת וזיכרון בקהילה היהודית בארגנטינה", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, לב (2019), עמ' 185-215 (להלן: לאזנוב, "את החגים הכרתי לפי האוכל").

הארגנטינאית הכללית ככותבות טורים; הן התמקדו בנושאים "נשיים" כגון חינוך, משפחה ודת. תחומים כגון פוליטיקה, כלכלה וכיטחון נחשבו "גבריים" ורק נשים מעטות העזו לפרסם כתבים בנושאים פוליטיים וחברתיים.²²

בניגוד לעיתונות הכללית, העיתונות הנשית בארגנטינה הייתה זירה שבה נידונה הגדרת הנשיות לצד דיאלוג בין מי שביקשו לשמר את יחסי הכוחות המגדריים למי שחתרו לשינוי חברתי.²³ עם הזמן החלו גם נשים יהודיות מהמעמד הבינוני להוציא לאור עלונים וכתבי עת במסגרת ארגוני נשים, שבהם ביקשו להעצים את העשייה הנשית ולתמוך במטרות הארגונים שבהם הן פעלו. כתב העת הראשון היה *OSFA* (ארגון ציוני נשי ארגנטיני) שיצא לאור בספרדית מטעם פדרציית ויצ"ו ארגנטינה בין השנים 1926 ל-1984, אז שינה את שמו ל-*Vivencias* (חוויות). העיתון אינו כלול ב-JPress אך מצוי כקובץ סרוק בארכיון הציוני המרכזי. מאוחר יותר, בשנת 1950, החל לצאת לאור עיתון הנשים הבונדיסטי **די אידישע פרוי** (האישה היהודייה), הנגיש דיגיטלית באתר אוניברסיטת פלורידה. תחילה הוא יצא לאור ביידיש אך המשיך להופיע עד 1970 כעיתון דו-לשוני ביידיש וספרדית. ירחון זה משקף עשייה נשית יהודית המבקשת לשמר ערכים יהודיים מסורתיים וסוציאליסטיים לצד שפת היידיש ותרבותה.²⁴ נשים יהודיות החלו אט-אט לכתוב בנושאים פוליטיים וחברתיים בעיתונים היהודיים. השינויים הגלובליים במעמד האישה והשפעת מלחמות העולם עודדו את תעוזתן והעצימו את נוכחותן בזירה הציבורית ובשיח העיתונאי.

נשים כותבות בעיתונות העברית בארגנטינה

בתחילת המאה העשרים החלו להופיע בעיתונות הציונית כתבות על העשייה הנשית לצד זו הגברית ולצדן כתבות שפנו אל נשות הקהילה בבקשה לשמור על התנהגות ראויה לאישה היהודייה. הן נתבקשו בין השאר להימנע מאימוץ ערכי התרבות הבורגנית הארגנטינית ולא לזנוח את תפקיד האם המסורתית.²⁵ בין הכתבות הללו התפרסם ב-*El Sionista* דיווח מצולם (איור 3) של מסיבת החנוכה שארגנו ב-1904 נשות ארגון "דבורה".²⁶

22 בתחילת המאה העשרים החלה להתפתח בארגנטינה עיתונות פמיניסטית פורצת דרך. דוגמה בולטת לכך היא העיתון *Nosotras* שעסק בזכויות נשים, זכויות עובדים וביקורת על מוסדות הדת והמדינה. בין הגיליונות מצוי מאמר מאת פניה צ'רטקוף, מהגרת יהודייה מאורסה ואחת ממייסדות המפלגה הסוציאליסטית בארגנטינה. במאמר קראה צ'רטקוף לכל הנשים להצטרף למפלגה הסוציאליסטית כדרך היחידה לזכות בשוויון זכויות: Fenia Chertkoff, "Carta abierta", *Nosotras* 2, 37 (1903), p. 359. נשים יהודיות כדוגמת צ'רטקוף נחשבו רדיקליות לזמן ולרוב הודרו מהעיתונות היהודית הכללית.

23 חנה הרצוג, "עיתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר", **קשר**, 25 (1999), עמ' 124–133.

24 Nerina Visacovsky, "Mujeres judeo-progresistas en Argentina", *Arenal: Revista De Historia De Las Mujeres*, 22, 1 (2015), pp. 49–65

25 "Mujeres Descuidadas", *El Sionista*, 18.9.1904, p. 3

26 "Los festejos de Hanuca", *El Sionista*, 15.12.1904, p. 6

בשנים 1908-1915 יצא לאור העיתון הציוני **די יודישע האפנונג** (התקווה היהודית), הזמין ב-JPress. השיח המציג את האישה כ"אחר" ניכר בעיתון זה. בגיליון הראשון הצהיר העורך כי העיתון נכתב בידיש כדי לכבד את שפת ההורים ולקרבם אל הרעיון הלאומי החשוב. אולם כתבה משנת 1913 על החיים בארץ ישראל חושפת מציאות מורכבת. לפי הכתבה נשים נתפסו כמעכבות את תחיית השפה העברית מפני שהן לא למדו אותה.²⁷ עם זאת, בעקבות הפעילות הציבורית הנשית שגברה בהדרגה חל שינוי בשיח המגדרי.²⁸

איור 3: מסיבת חנוכה שארגן ועד הנשים הציוניות "דבורה". בואנוס איירס, 6.12.1904, *El Sionista*

בזמן מלחמת העולם הראשונה הפסיקו להגיע לארגנטינה עיתונים מאירופה, מה שסייע לחיזוק מעמדה של העיתונות היהודית המקומית. מלחמת העולם הראשונה טרפה את הקלפים גם לנשים, כפי שאפשר ללמוד מכתבה בירחון הספרותי *Vida Nuestra* (חיינו) מ-1917 שהופיע עד שנת 1923 ומצוי בחלקו ב-JPress. בטור "המהפכה הנשית במהלך המלחמה", שכתב רופא ופוליטיקאי יהודי בשם חואן קארולה (Juan Carolla), מסופר על השינויים שעברו נשים בעקבות היראתמוותן למאמצי המלחמה כשמילאו את מקומם של גברים בבתי חרושת ובמקומות עבודה נוספים. קארולה שאל: "האם תסכמנה הנשים לחזור למקומן הנמוך בהיררכיה החברתית?"²⁹ ואכן, שיתוף הנשים בעשייה הציבורית, לצד השמחה והתקווה שעוררה הצהרת בלפור בקרב רוב יהדות ארגנטינה, שינו את

27 "ארץ ישראל נייעס", **די יודישע האפנונג**, 15.1.1913, עמ' 16.

28 על השכלת נשים בפרספקטיבה יהודית היסטורית ראו: רחל אליאור, **סבתא לא ידעה קרוא וכתוב: על הלימוד ועל הבורות, על השעבוד ועל החירות**, תל אביב 2018.

29 Juan Carolla, "La revolución femenina durante la guerra", *Vida Nuestra*, 1.8.1917, p. 15

השיח הקהילתי לטובת שוויון מגדרי שניכר בגיליונות העיתונים שיצאו לאור בין שתי מלחמות העולם.³⁰

בשנת 1917 החל לצאת לאור העיתון *Israel* בעריכת יעקב ושמואל לוי, מהגרים ממרוקו. העיתון, שיצא לאור עד סוף שנות השבעים בספרדית, עודד שיתוף פעולה בין יהודים ציונים בני כל העדות, שביקשו להזדהות עם השאיפה לבית לאומי יהודי אך ראו בארגנטינה את ביתם.³¹ בעיתון שותפו נשים ככותבות שירה וסקירות בנושאי משפחה ואופנה. הן גם תועדו בדיווחים על אירועים חברתיים שבהם הן הופיעו כפסנתרניות או מדקלמות שירה, נוהג מקובל בקרב נשות החברה הבורגנית הארגנטינית.

העיתונים בעברית שהופיעו החל ב-1917 שיקפו יותר מכול את המתח שבין מסורת למודרנה בשיתוף נשים במרחב הציבורי ובקירוב בין העדות השונות על בסיס השאיפה לבית לאומי בארץ ישראל. נשים וגברים ביקשו לחבור למפעל הציוני ושיתפו פעולה בהוצאה לאור של עיתונות עברית שנועדה לקדם את שאיפותיהם ביצירת קהילה מדומיינת במושגיו של בנדיקט אנדרסון, שבה התרבות היהודית במרכז והשפה העברית היא שפת אם.³² העיתונות בעברית שימשה את הנשים כזירה כפולה: יישום בפועל של החלטת הקונגרס הציוני השני לחתור לשוויון מגדרי במוסדות הלאום, ובמה לדיון על זכויותיהן ומקומן בתרבות היהודית המקומית.

עורכי העיתון הבימה העברית שיצא לאור בשנים 1921–1930, ישראל לב גורליק וטוביה אליסקר, הצהירו בגיליון הראשון על כוונתם שישמש כ"בימה לשינויים שחלו לאחר המלחמה ולרכז כוחות רבים, אשכנזים וספרדים שהעברית הנה שפה משותפת להם, סביב פרסום ספרותי וחדשותי שיוסיף תוכן לחיים היהודיים הרדודים בארגנטינה".³³ בשנים 1926–1927 יצא לאור גם העיתון עתידנו בעריכת גורליק שהצהיר בגיליון הראשון כי "מטרת עיתון זה לרכז את כוחות מגני השפה העברית בארגנטינה וליצור פלטפורמה אל-מפלגתית שתעשיר את חיי היהודים שאינם יכולים לעלות לארץ-ישראל ואף לא לחזור אל מעוזי הספרות היהודית שהיו באירופה לפני המלחמה".³⁴ עיתון עברי נוסף, דרום, בעריכת יצחק גולדשטיין, יצא לאור בשנים 1938–1941 ודגל בהפצת היצירה

30 שנקולובסקי-קרול, התנועה הציונית, עמ' 44–49.

31 רענן ריין ומולי לואיס, "זהויות משלימות: ספרדים, ציונים וארגנטינים בין שתי מלחמות העולם", **פעמים**, 111–112 (2007), עמ' 79.

32 על מושג הקהילה המדומיינת ראו: בנדיקט אנדרסון, **קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה**, תל אביב 1999. על הקהילות הספרדיות בארגנטינה והשתלבותן בתרבות המקומית ראו: Adriana M. Brodsky, *Sephardi, Jewish, Argentine: Creating Community and National Identity, 1880–1960*, Bloomington, IN 2016.

33 ישראל לב גורליק, **הבימה העברית**, חוברת א, 1.4.1921, עמ' 3–4.

34 ישראל לב גורליק, **עתידנו**, 1.1.1926, עמ' 3.

הספרותית הארץ-ישראלית. באותה שנה חברו פעילי התנועה העברית בארגנטינה לתנועה העברית העולמית ופעילותה התעצמה לקראת הקמת המדינה ולאחריה.³⁵ חיפוש בעיתונים אלה מגלה שנשים לקחו חלק פעיל מאוד בהפצת האידיאולוגיה הציונית ובמאבק לתחיית השפה העברית ותרבותה. ידיעה **בהבימה העברית** משנת 1923 בכותרת "חברת נשים עבריות", דיווחה על התארגנות נשים ספרדיות (מושג שכולל את יוצאי ארצות ערב, האימפריה העות'מאנית ומדינות הבלקן) לשם ייסוד מרכזי חינוך עברי: "לא [מ]כבר נתארגנו אחדות מהנשים העבריות שבקהלת הספרדים בבואנוס איירס לחברה מיוחדת. מטרתן העיקרית היא להניח יסוד לחינוך עברי מתוקן בשביל בני הספרדים וביחוד בשביל הבנות, אשר אינן מקבלות חנוך עברי כל עיקר".³⁶ עשייתן הלכה והתרחבה וביולי 1924 התפרסמה **בהבימה העברית** כתבה שכותרתה "האישה בתנועה העברית" מאת דינה בוחבוט, ילידת ירושלים שהיגרה לארגנטינה. בכתבה פנתה בוחבוט אל יהודי ארגנטינה בבקשה שיפסיקו להישען על המימרה "כל המלמד את בתו תורה כאילו מלמדה תפלות", והסבירה: "אחינו בארגנטינה שדשים בעקבכם כמה וכמה מהמצוות העיקריות שומרים דווקא את הממרא הזאת כאילו שקולה היא כנגד כל התורה כולה". היא קראה לאימוץ שיטת החינוך שהנחיל בן-יהודה בארץ ישראל אשר לטענתה הביאה לשוויון בין בנים לבנות ברכישת השכלה והשפה העברית והתרעמה על העובדה שנשים לא לקחו חלק בעבודה הציבורית: "ולכן צריכות הנשים העבריות שבשתי העדות – האשכנזית והספרדית, להתאגד לאגודה לשם עבודה משותפת כדי לתבוע את עלבון חברותיהן על אשר נגרע חלקן בחיים העבריים ולהילחם בעד שוויוןן ושחרורן ככל מקצועות העבודה הציבורית". בוחבוט מצאה לנכון לכוון הבדלים עדתיים עם חינוך עברי ולמקד את המאבק הנשי המשותף בחינוך הילדים: "ואני בטוחה שאם מצד זה תתחיל האשה העבריה את מלחמתה בעד זכויותיה האנושיות ודאי שתצליח, יהא נצחונה גמור וכבודה בתור אדם יורם בתוך עמה, וביחד עם זה יכתב לדורות כי היא, היא שהמציאה את הפתרון היותר נכון בשאלה המסובכת של החינוך העברי בארגנטינה".³⁷ כתבה נרחבת מדצמבר 1924 **בהבימה העברית** הכריזה על הקמת אגודת נשים עבריות בארגנטינה, שחברות בה נשים ספרדיות ואשכנזיות "שתחיית השפה העברית ותרבותה חשובה להן". הכתבה סיפרה על המסגרת הארגונית ועל הפעילות המתוכננת:

מטרת האגודה הזאת להפיץ את דעת הלשון העברית והדבור העברי בין האימהות ולעשותה לשפת הבית. וגם להתחיל בעבודת חנוך עברי מודרני החל מהגיל היותר נמוך [...] ראשית מעשיה של האגודה היא לייסד בבואנוס איירס גן ילדים עברי ובית

35 על "התנועה העברית" ופעילותה ראו: יוסי ח' גולדשטיין, "התנועה העברית בארגנטינה 1948-1959", בתוך: אמיל"ט (אגודת מחקר יהדות אמריקה הלטינית), **יהדות אמריקה הלטינית: קובץ מאמרים לכבוד חיים אבני**, ירושלים 2001, עמ' 265-284.

36 "חברת נשים עבריות", **הבימה העברית**, 1.1.1923, עמ' 18.

37 דינה בוחבוט, "האישה בתנועה העברית", שם, 1.7.1924, עמ' 12.

ספר עברי למתחילים במרכז העיר [...] באופן כזה מגשימה האגודה הזאת בחיים את האידיאלים של טובי הציונים והעסקנים הציבוריים בארגונינו, שהיה להם עד היום חלום לעתיד קרוב כל כך [...] לטובת הרעיון הזה – חנוך עברי מודרני – עושה אגודת הנשים תעמולה רבה בתוך הקהל הרחב ביחוד בין האימהות.³⁸

כתבה נוספת מדצמבר 1924 שכותרתה "האישה בתור מחנכת" הייתה תמליל של הרצאה בכנס של חברת "תרבות" בבואנוס איירס. טייבל פוקס התייחסה בה לקשר שבין האם לילדה וקבעה שלא רק חינוך הילדים חשוב; יש צורך בחינוך הנשים להוראה, כי רק כך תהפוך העברית לשפת אם:

תפקיד האישה בתור מחנכת, כמו שאנו רואים, מתחיל מיום הולדתו של הילד והולך ונמשך בבית ובגן-הילדים מחוץ לכתלי בית הספר וצריך להמשיך גם בבית הספר. [...] מחנכת אם כזו תוכל להכריא לנו את הדור העברי, כי "אם" ורק אם, המכירה את חובתה בתור מחנכת לאומית [...] תוכל להחיות בפי הילדים את הלשון העברית ולעשותה לשפה חיה בפי הילדים – לשפת אם. [...] ומי ייתן והכירה האשה בכוחותיה והבינה כי אל לה לרדוף אחרי אמנציפציה במובן ההשתרלות להיות דומה לאיש, כמו שנשים רבות מבינות את העניין הזה, וכי עליה, להפך, להשתחרר מכל סגולותיו והשפעותיו המזיקות של יסוד האיש-גבר בחיים, ולמצוא את עצמה. [...] בידי האם המחנכת יש אפשרות לפתור פעם אחת פתרון רדיקלי את פרובלימת הלשונות הקשה ו[ל]הסיר מעולם ילדינו את התופעה הבלתי נורמלית[ית] של דו-לשוניות: שפת האם ושפת בית הספר. [...] ואולם דווקא בארגונינו, במקום שהילדים כמעט תלויים מהיהדות, תפקיד האשה בתור מחנכת חשוב ונחוץ הוא. כי לחבב על הילד את הערכים העבריים יעלה יותר בידי המחנכת. [...] החובה על הציבור העברי להבין את כל זה ולהשתדל להכין ולהכשיר שורה של מחנכות עבריות שתתלנה בקרן את כל התפקידים של המחנכת: אם טובה, חברה נאמנה ובת מסורה לענייני עמה. הן תדענה למלא באמונה את חובן לעמן ולדור הצעיר.³⁹

החשיבות שייחסו מנהיגי התנועה העברית לאגודת הנשים העבריות ניכרת היטב במודעה קצרה בהבימה העברית מאוגוסט 1925. המודעה מדווחת על כספים שהתקבלו מהפדרציה הציונית והועברו לאגודת הנשים העבריות: "ברוב עמל ויגיעה עלה בימים האחרונים לחברת תרבות להוציא מידי הפדרציה הציונית שלש מאות וחמישים פזות על חשבון החוב של אלפיים פזות. כל הסכום הנ"ל נמסר לאגודת נשים עבריות בשביל גן הילדים והמכונה".⁴⁰ קטע זה מדגיש את המאמץ הרב שהושקע בגיוס הכספים ואת ייעודם הספציפי והחשוב: חינוך עברי לילדים שעליו היו אמונות הנשים. מרצף הכתבות עולה כי הנשים שאפו להשפיע קודם כול על אורח חייהן וחיי ילדיהן ורק לאחר מכן הפנו

38 "אגודת נשים עבריות", שם, 1.12.1924, עמ' 17.

39 טייבל פוקס, "ה'אשה בתור מחנכת", שם, 1.12.1924, עמ' 7.

40 "תמיכה לגן הילדים", שם, 1.8.1925, עמ' 18.

את מאמציהן אל הנשים והילדים בארץ ישראל. השינוי התודעתי הושפע מתהליכים שהביאו להצטרפותן כפדרציה אל ארגוני נשים ציוניות שנוסדו באירופה ובארצות הברית, ובראשם ארגון ויצ"ו.

פעילות ארגון הנשים הציוניות ויצ"ו בראי העיתונות העברית בארגנטינה

העיתונות היהודית הבורגנית שימשה כבמה לפרסום פעילותם של ארגוני נשים ותיעודה. הארגון הגדול שבהם היה ויצ"ו, שפעל בנושאים חינוכיים, חברתיים ותרבותיים במסגרת הפרויקט הציוני. חיפוש המילים "פרוי" ו"פרויקט" (אישה, נשים) באידישע צייטונג חושף תיאור של התגבשות הארגון. בשנת 1926 הגיעו לארגנטינה אריאל בן-ציון, נציג הנהלת קק"ל ואשתו אידה זייגלר בן-ציון, ממוצא רומני, יושבת ראש פדרציית ויצ"ו קנדה וחברה בהנהלת ויצ"ו העולמית. אידה, עיתונאית קנדית ואשת חברה מקושרת, הייתה האישה היהודייה הראשונה ששימשה כעורכת הראשית של העיתון *Canadian*

Jewish Chronicle משנת 1918 ועד נישואיה בשנת 1925.⁴¹

חברות ועדות הנשים שהיו מסונפות לארגונים הציוניים בארגנטינה ארגנו לכבודה מסיבת תה חגיגית במלון סבוי האופנתי בבואנוס איירס, כיאה לנשות החברה הגבוהה בארגנטינה.⁴² די אידישע צייטונג דיווח שאידה בן-ציון נשאה דברים באותו אירוע בידיש וקראה מכתב מאת לידי ביאטריס סמואל, אשת הנציב העליון וממייסדות ויצ"ו העולמית. המכתב קרא לאחיותיה להתארגן ולקחת חלק בסיוע לנשים וילדים בארץ ישראל.⁴³ העיתון עתידנו גילה שאף שהיא הרצתה בידיש, "בכל מקום מנהלת היא עבודה נמרצת ביסוד ובסודור אגודות נשים ציוניות בין שתי הקהילות העבריות ביחד".⁴⁴ בשנת 1926 הוקמה פדרציית ויצ"ו ארגנטינה, ששמה שונה ל-OSEA (ארגון נשי ציוני ארגנטיני) עקב איסור השלטונות על מתן שמות שאינם בשפה הספרדית לארגונים. ירחון הארגון מלמד שבשנת 1927 פרשו הנשים את חסותן על כפר הנוער ניר העמק בארץ ישראל.⁴⁵ זמן מה לאחר מכן החלו בפרויקט "חלוצת הגלות", הייחודי לפדרציה זו: הנשים אספו ציוד, סרגו, תפרו וגייסו כספים בירידים ובאירועים שארגנו לטובת החלוצות וילדיהן בארץ ישראל. עבודות היד נועדו לתת להן תחושה של קרבה לחלוצות בארץ ישראל המסכנות את חייהן בבניית המולדת למען יהודי כל העולם. בכתבה שהתפרסמה בעיתון העברי דרום משנת 1941 דווח על הקונגרס הרביעי של ויצ"ו בארגנטינה. הכתבה תיארה כיצד התנהלו דיוני הארגון והבחירות לתפקידים השונים,

41 "היינט די ערשטע קאנפערענץ פון פרוי אידא בן-ציון", די אידישע צייטונג, 27.9.1926, עמ' 4.

42 "דער טעה אין סאוואי האטעל" פון דער ציוניסטישער פרויען ארגאניזאציע, שם, 8.10.1926, עמ' 7.

43 בעאטריז מ' סאמועל, "א בריף פון פרוי סיר הערבערט סעמיועל, צוגעשיקט דורך דער פארמיטלונג פון פרוי אידה בן ציון", שם, 27.9.1926, עמ' 4.

44 "שהותם של הר"ר אריאל בן-ציון ואשתו בארגנטינה", עתידנו, 1.9.1926, עמ' 24.

45 התמיכה בכפר הנוער מוצגת בפרסומי הארגון, ראו למשל: Osfa-Wizo, "La Escuela-Granja de Afula", OSEA, 181 (1956), p. 4.

כשעל הפרק עמד המשך פרויקט "חלוצת הגלות".⁴⁶ הפרויקט נמשך עד אמצע שנות השישים של המאה העשרים.⁴⁷

בחינת חומרי ארכיון על פעילות ויצ"ו ארגנטינה העלתה כי משבר כספי אירע באמצע שנות השישים בסניף המרכזי של ויצ"ו בבואנוס איירס.⁴⁸ המשבר הושקע, הנהגת הקהילה וויצ"ו ישראל דרשו לשמור על פרופיל נמוך ולא לפרסם את דבר המשבר. העיתון היחיד שהתייחס לנושא בפומבי וכתב עליו שבוע אחר שבוע היה *La luz* (האור), עיתון יהודי עצמאי בספרדית שהחל לצאת לאור ב-1934 בעריכת דוד אלנקווה וממשיך להופיע עד היום. העיתון אינו בנמצא ב-JPress אך הוא נגיש באתר אוניברסיטת פלורידה. באתר JPress מצויה כתבה משמעותית אחת בלבד העוסקת במשבר זה. הכתבה, "מעילה בויצ"ו בארגנטינה מסעירה את הקהילה היהודית" מאת יהודית וינקלר, שהתפרסמה בעיתון הישראלי היום, חושפת כי המשבר הכספי בפדרציית ארגנטינה, שהייתה אז אחת הפדרציות הגדולות בעולם, נשמר בסוד. וינקלר דיווחה: "למרות ניסיונות שלא להפוך את גילוי המעילה לשערורייה, הפרשה התפוצצה וסניפי ויצ"ו בארגנטינה משותקים כמעט לחלוטין".⁴⁹ כתבה זו מדגימה את חשיבותו של פרויקט JPress ככלי מחקרי המאפשר להצליב מידע מעיתונים רבים ממרחבים שונים, מה שמעלה את הסיכויים למצוא מידע על צדדים שונים של אותה המטבע.

דיאלוג בין ארץ ישראל לארגנטינה בעיתונות העברית

העיתונות ההיסטורית מספקת עדות לדיאלוג חוצה הגבולות בין הקהילה היהודית בארגנטינה למתיישבים בארץ ישראל שהתקיים מסוף המאה התשע-עשרה. עדינה כהנסקי הייתה עיתונאית, פובליציסטית ולוחמת למען זכויות נשים שנולדה בליטא ב-1887, היגרה בילדותה למושבות הברון הירש בארגנטינה ובשנת 1902 עלתה לארץ עם משפחתה שהתיישבה בראשון לציון.⁵⁰ באמצעות JPress מצאתי שאת אהבתה לעיתונות העברית ואת הכרתה בחשיבותה של עיתונות זו ירשה מאביה, שנמנה עם המתיישבים הראשונים במושבות הברון הירש. יהושע כהנסקי התיישב ב-1892 במושבה סן אנטוניו שבארגנטינה ומשם כתב מכתבים למערכות הצפירה והמליץ. האב דיווח בהם על קורות המתיישבים שם, על הקשיים ואף על דבקותם של רבים מהם בחזון הציוני שזה

46 מ"מ, "ועידת הוויצא הרביעית: דין וחשבון", דרום, 6.6.1941, עמ' 19.

47 על תולדות פדרציית ויצ"ו ארגנטינה ופרויקט "חלוצת הגלות" ראו: ג'קלין לאזנוב, "ויצ"ו ארגנטינה: נשיות וציונות בקהילה היהודית בארגנטינה", *Figuraciones*: כתב-עת המחלקה ללימודי ספרד, פורטוגל ואמריקה הלטינית באוניברסיטה העברית בירושלים, 3 (2024), עמ' 132-153.

48 הארכיון הציוני המרכזי, תיקים F49/50, F49/51, F49/52.

49 יהודית וינקלר, "מעילה בויצ"ו בארגנטינה מסעירה את הקהילה היהודית", היום, 14.6.1966, עמ' 2.

50 דוד תדהר, "עדינה כהנסקי", אנציקלופדיה לחלוצי היישוב, כרך 5, תל אביב 1952, עמ' 2158.

מצבת זכרו לבארו הירש בארצנו

(ב) המנוח לא נתכוון במפעלו הכביר רק לישראל, עזרה בלבד לאתיו. אלא גם וסלף את הדרך לשיבת היהודים לעבודת האדמה. ולכן מצבת זכרון ההולמת ביותר, המכליטה והמוכירה ביותר את הרעיון הנפלא הזה של הבארו הירש, היא — מושבה או מושב, שירי יהודים עוסקות בה בעבודת האדמה תמיד. ולא לפי כבודו הוא ולא לפי כבוד יהודי ארגנטינה, להקים לו מפעל מצומצם פתורשה.

(ג) מושבת "הבארו הירש" בארץ ישראל תהיה יתד ואבן פנה שתמשוך אליה את עיני לבנות היהודים הארגנטינאים, ומפלט תהיה לרוצים ויוכלים לעזוב את ארגנטינה ולבוא ולהתישב בארץ ישראל.

אכן, יוצאי ארגנטינה יודעים אמנם יפה כמה קשה הוא כעת המצב בעולם כולו ואף בארגנטינה, ומצב היהודים לא כל שכן. ואולם דוקא מצב זה הוא הנותן, שכל ארץ חכמה לה לראג לכך, לבנות את ארצנו במשנה מרץ. כי הנלות הולכת ונעשית לנו צרה ביותר לא רק משנה לשנה אלא מיום ליום ואף מישעה לישעה. המושבה על שם "הבארו הירש" לפי יוצרי הרעיון הזה לא צריכה גם להבנות במשך שנה אחת, אלא במשך שנתיים-שלוש. ואחרי שהקה"ס תקנה את האדמה למושבה זו, יתחילו יהודי ארגנטינה לאסוף את התקציב לבנינה. בתקציב זה צריכים להשתתף בחלק חשוב גם המתישבים עצמם, שבעיקר יהיו מבני האכרים, היודעים בטיב עבודת האדמה, וקה"ס מצדה צריכה לסייע לכך שהכנסות ארגנטינה בשנים הבאות יוקדשו ברובן לבנין המושבה הזאת.

באמצעים אלה אומרים בעלי ההצעה לאפשר להוציא לפועל את מחשבתם זו. ותקומה גרלה, שהישוב כולו בארץ יעמוד לימינם בדרישתם זו.

במלאכה מאה שנה להולדת הפילאנטרופ הגדול ואבי הישוב היהודי-החלקאי בארגנטינה, הבארו הירש ז"ל, הגו יהודי ארגנטינה רעיון יפה מאד, והוא: להקים מצבת זכרון ליהודי הגדול הזה. המצבה בצורת פסל יפה הוקמה באחת הנקודות העבריות בארגנטינה. ואולם לצערם הרב ולתמיהתם הגדול של הישוב היהודי הארגנטינאי, נמצא הפסל למחרת מכוסה זפת! זו היתה התשורה, שקבל מארגנטינה האדם הנפלא והיחיד די הגדול, שעזר כל כך הרבה להתפתחותה והתעשרותה של הארץ הזאת.

לא ידוע אם רק המקרה הענום הזה בלבד הוא אשר השפיע על יהודי-ארגנטינה, או גם מקומם היחידים דעה כזו. ואולם עובדה היא, שבלבות יהודי ארגנטינה נולד הרעיון להקים מצבת זכרון לנדיבים הנערץ גם בארץ ישראל. ומובן, לא בצורת פסל אלא בצורת מפת על. באה ההצעה לנסוע "חורשה הבארו הירש" בארצנו.

ואולם, כשנודע ליוצאי ארגנטינה בארץ, שאף הם באחיהם בארגנטינה מעריצים מאד את זכרו של הבארו הירש ז"ל, על צורת מפעל הזכרון, שאחיהם עומדים להקים בארץ ליהודי רב הפעלים הזה, קמו והתאספו יום אחד, על פי העסקן מיוצאי ארגנטינה, ד"ר מוס, והחליטו לפנות אל אחיהם בארגנטינה מצד אחד ואל הקה"ק וקה"ס מצד שני ולהציע לפניהם שבמחלף חורשה ייסרו יהודי ארגנטינה ויהודי כל שאר הארצות מושבה או מושב על שמו של המנוח. וטעמיהם ונמיהם עמם:

(א) כיושבי הארץ נהיה להם תנאי ארצנו, והם יודעים את הערך הקטן שיכול להיות לחורשה בודדת בארץ שכל יד זרה תוכל לעשות בה כאדם הער שיה בורח שלו.

איוור 4: "מצבת זכרון לבארו הירש בארצנו". הארץ, 4.7.1932, עמ' 3.

מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

עתה נולד. במכתביו האחרונים נימק את הסיבות לכך שיהודים צריכים להתיישב בארץ ישראל ולא בארגנטינה ולבסוף החליט לעלות לארץ עם משפחתו.⁵¹ בארץ למדה עדינה כהנסקי עברית ועד מהרה החלה לכתוב ולפרסם בעיתוני התקופה כגון הפועל הצעיר, הארץ, הברק, דאר היום והאשה. בחירתה לעיתים קרובות בסוגי המכתבים למערכת אפשרה לה להשמיע את קולה בנושאים שעמדו על הפרק, נוהג שהיה מקובל בקרב נשים פורצות דרך באותה תקופה, כפי שמראה מחקרה של נורית גוברין

51 יהושע כהנסקי, "מכתב מארגנטינה", הצפירה, 27.12.1896, עמ' 1; יין בן-שמן [יהושע כהנסקי], "בחור לארצנו, קלארא (ארגנטינה)", המליץ, 25.9.1898, עמ' 3.

על כתיבת נשים בעיתונות העברית.⁵² אך היא לא הסתפקה במכתבים. בשנת 1932 היא ניהלה דיאלוג עם ההתיישבות בארגנטינה באמצעות עיתון הארץ. כהנסקי ייצגה את יוצאי ארגנטינה בארץ ישראל מול קבוצה של מתיישבי מושבות הברון בארגנטינה, שביקשה לנטוע יער לזכר הברון הירש בארץ. מודעה בעיתון דבר מלמדת שכל יוצאי ארגנטינה נקראו לאסיפה מיוחדת בתל אביב.⁵³ כהנסקי השתתפה באסיפה ופרסמה את ההחלטות שהתקבלו בה בעיתון הארץ. בכתבה "מצבת זכרון לבארון הירש בארצנו" היא הציעה, בשם "יוצאי ארגנטינה", שאת הכספים להקמת מצבת זיכרון יועידו להקמת יישוב חדש בארץ ישראל לזכר הברון הירש שהביא תועלת רבה לארגנטינה, במקום לטעת יער.⁵⁴ כפי שאפשר ללמוד מהעיתון הבימה העברית, כהנסקי ו"יוצאי ארגנטינה" התפרצו לדלת פתוחה. הרעיון להקים יישוב של יוצאי ארגנטינה בארץ ישראל הוצע כבר בשנת 1922 ולאחר מכן התקיים דיון בנושא זה בוועידה הארצית של ציוני ארגנטינה.⁵⁵ בוועידה השמינית של ציוני ארגנטינה שהתקיימה ב־1924 הוחלט:

בשים אל לב שאי־אפשר להוציא לפועל בעתיד הקרוב את הצעת הלשכה הראשית של הקה"ל בדבר יסוד מושבה ע"ש יהודי ארגנטינה בא"י, מחליטה הוועידה הציונית הארצית השמינית לקבל את ההחלטה של הלשכה הראשית, שלפיה מתחייב הקבוץ היהודי בארגנטינה לרכש חלקת אדמה בעמק יזרעאל בת אלפים דונם בסכום של מאה אלף פזות ומעלה. את הסכום הנ"ל צריך ליצור ע"י מגבית־דונם מיוחדת.⁵⁶

סיפור חייה ופועלה של עדינה כהנסקי, שעליהם אנו למדים מאתר העיתונות ההיסטורית, מדגימים כיצד נשים הצליחו, לעיתים כנגד מוסכמות חברתיות, להשמיע קול ייצוגי, עצמאי ומשפיע בזירה ציבורית חוצת גבולות.⁵⁷ יתרה מזאת, אחזור מידע מעיתונים שיצאו לאור במרחבים שונים ומרוחקים מאפשר שחזור של הדיאלוג שהתקיים בין ארץ ישראל לארגנטינה. ספק אם אפשר היה לכנות את הנרטיב ההיסטורי המורכב ללא הנגישות המחקרית שמספקת העיתונות הדיגיטלית כיום.

בחינת נושאים מגדריים משותפים לתפוצות יהודיות שונות

למרות השוני בהקשר התרבותי וההיסטורי בין קהילה לקהילה, מעיון בעיתונים עולות סוגיות הקשורות לתפקידן של הנשים כנושאות התרבות והמסורת ומקומן בעיצוב הזהות היהודית הפרטית והקולקטיבית. השוואה בין עיתונות יהודית בקהילות שונות מגלה

52 נורית גוברין, "נשים בעיתונות העברית: ההתחלות", קשר, 28 (2000), עמ' 7-16.

53 "יהודי ארגנטינה מקימים יד בא"י לברון הירש", דבר, 20.5.1932, עמ' 6.

54 עדינה כהנסקי, "מצבת זכרון לבארון הירש בארצנו", הארץ, 4.7.1932, עמ' 3.

55 ד"ר י' ווילנסקי, "מושבה ארגנטינית בארץ ישראל", הבימה העברית, 1.2.1922; ד"ר ו' ניחנזון,

"עבודתנו המעשית בשביל ארץ ישראל", שם, 1.7.1924, עמ' 5.

56 "מהחלטות הוועידה הארצית השמינית של ציוני ארגנטינה", שם, 1.7.1924, עמ' 21.

57 על עדינה כהנסקי ופועלה ראו: ג'קלין לאזנוב, "עדינה כהנסקי: המסע אל הציבוריות", מסכת, כ

(2025), עמ' 181-216.

את קיומו של שיח מגדרי חוצה גבולות גיאוגרפיים. דוגמה לכך היא כתבה בעיתון *Australian Jewish Chronicle* משנת 1927 על התבוללות בקרב בני נוער, המדגישה את תפקיד החינוך בבית ובבית הספר בהתמודדות עם התופעה. זאת בדומה לכתבות בעיתונות העברית שנדונו לעיל, הדנות בצורך לחזק את החינוך העברי של ילדי קהילת ארגנטינה כחלק משימור הזהות היהודית.⁵⁸

מען דארף זיך אומקוקען באצייטענס.

ביי אונז איז אויך אזוי! אונזערע העברעאישע און אידישיסטען, לינקע און רעכטע שפילען זיך אין כבוד זוכעריו און די אסימילאציע גנב'עט בשעת מעשה ארויס אונזער בעסטע אידישע יונגעס.

איור 5: "מען דארף זיך אומקוקען באצייטענס" (צריך להסתכל מסביב באופן קבוע: כך גם אצלנו! העבריים והיידשים שלנו, משמאל ומימין, משחקים בחיפוש אחר תהילה וההתבוללות גונבת את הנוער היהודי הטוב ביותר שלנו). פנים'ער און פנים'לאך, 23.4.1926, עמ' 11. מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

כמו קהילות יהודיות אחרות, גם הקהילה בארגנטינה פעלה לחיזוק החיים היהודיים ולמניעת התבוללות באמצעות נשותיה, במקביל לתפיסה הציונית ששמה דגש מובהק על עלייה לארץ ישראל וקיבוץ גלויות בה כתרופה להתבוללות.⁵⁹ דוגמה לשיח בארגנטינה בנושא ההתבוללות היא קריקטורה משנת 1926 שהתפרסמה בעיתון פנים'ער און פנים'לאך.⁶⁰ בקריקטורה (איור 5) מייצגת דמות נשית את הדור הצעיר וההתבוללות מוצגת כגבר המפתה אותה לצאת דרך החלון, כאשר ברקע מתנהלים ויכוחים בין תומכי העברית לתומכי היידיש לצד נציגי מפלגות פוליטיות ה"משחקים בחיפוש אחר תהילה בזמן שההתבוללות גונבת את הנוער היהודי הטוב ביותר שלנו". דימוי זה משקף לא רק את הדילמות של הצעירים אלא גם לכאורה את תפיסת הקהילה היהודית בארגנטינה

⁵⁸ "Council of Jewish Women of N.S.W.", *The Australian Jewish Chronicle*, 8.12.1927, p. 11

⁵⁹ יוסי ח' גולדשטיין, "העיתונות היהודית בארגנטינה לאחר החלטת החלוקה באו"ם: דימויים ועמדות כלפי הציונות ומדינת ישראל, 1947-1956", קשר, 36 (2007), עמ' 115-122.

⁶⁰ "מען דארף זיך אומקוקען באצייטענס", פנים'ער און פנים'לאך, 23.4.1926, עמ' 11.

כ"נשית". הקהילה נתפסה כמיעוט מחוזר בקונטקסט חברתי גברי שביקש ליישר את שורות ה"ארגנטיניזם" באמצעות הנחלת סמלי הלאום הארגנטיני בקרב אותו מיעוט. הסמלים כללו, בין השאר, את הנצרות הקתולית ואת תרבות הגאוצ'ו הקשוח, צולה הבשר. לעומתו המהגר היהודי, שהכשרות הגבילה את יכולתו לצלות כל בשר, נתפס כחלש וכ"אחר", בדומה לנשים.⁶¹

מחקר השוואתי בין קהילות יהודיות שונות עשוי לחשוף נושאים משותפים נוספים המצביעים על תהליכים חברתיים רחבים ומבליטים את קיומו של שיח מגדרי יהודי גלובלי, שבו נשים לא רק שיקפו את המציאות, אלא גם פעלו לשנותה.

סיכום

במאמר נבחנו מעמדן ופועלן של נשים בקהילה היהודית בארגנטינה כפי שהם משתקפים בעיתונות ההיסטורית. עיתונות זו התגלתה כזירה שגילמה את השיח הגברי והממסדי מחד גיסא ובמקביל שימשה לפריצת דרך מגדרית, לעיתים חתרנית, מאידך גיסא. באמצעות נושאים נבחרים מן המחקרים שערכתי הצגתי את חשיבותו של פרויקט הדיגיטציה JPress ככלי מתודולוגי הכרחי לחילוץ הקול הנשי המושקע ממאות גיליונות עיתונים. יכולת זו מאפשרת הן את אתגור הנרטיב ההיסטורי הנוטה להתעלם מפעילות הנשים והן את העשרת קורפוס המחקר העוסק בדמויות ובפעילות נשית ציבורית ואישית. הנגישות המחקרית לעיתונים רבים מאפשרת אף לשחזר באופן מקיף את הדיאלוג והקשרים הטרנס-לאומיים בין יהודי ארגנטינה למרכזים היהודיים אחרים ובראשם ארץ ישראל. המידע בעיתונים יכול לשמש כקורפוס מחקר עצמאי או כהרחבה והשלמה למקורות מידע נוספים כגון ראיונות עומק, אוטוביוגרפיות, אגודוקומנטים וספרי זיכרונות. עיון בעיתונים הכלולים באתר JPress מאפשר הנחת תשתית מחקרית ראשונית של השיח התרבותי והמגדרי שהתפתח בקהילה במשך השנים. עם זאת, הוספת עיתונים רבים נוספים כדוגמת *La Luz, Israel*, די פרעסע ופרסומים של ארגוני נשים יהודיות, תאפשר לאחזר בפלטפורמה מחקרית אחת נקודות מבט שונות לאירועים וציוני דרך בתולדות הקהילה, ובכך הפרויקט יסייע להעמיק ולהרחיב בחקר יהדות ארגנטינה על מורכבותה.

61 לאזנוב, "את החגים הכרתי לפי האוכל", עמ' 186. דמות הגאוצ'ו היהודי מתוארת בספרות כביטוי המוחלט להיטמעות היהודי בתרבות הארגנטינית. ראו: אלברטו גרשונוף, *גאוצ'וס יהודים, Los Gauchos Judíos*, מהדורה דו־לשונית, תל אביב [1910] 1997.

ביבליוגרפיה

מקורות

- "אגודת נשים עבריות", *הבימה העברית*, 1.12.1924, עמ' 17.
 "ארץ ישראל נייעס", די יודישע האפנונג, 15.1.1913, עמ' 16.
 בוחבוט, דינה, "האישה בתנועה העברית", *הבימה העברית*, 1.7.1924, עמ' 12.

- גורליק, ישראל לב, **הבימה העברית**, חוברת א, 1.4.1921, עמ' 3-4.
- , **עיתונות**, 1.1.1926, עמ' 3.
- "די העלדין פון דער וואך: מאדאם העלענא ר' דע אסלאן", **פנים'ער און פנים'לאך**, 19 במאי 1925, עמ' 9.
- "די פרויען ווילען פאליטישע גלייכבארעכטיגונג", **פנים'ער און פנים'לאך**, 20.8.1926, עמ' 7.
- "דער אינטערעס פאר אונזער ספעציעלען נומער", **פנים'ער און פנים'לאך**, 30.7.1926, עמ' 6.
- "דער טעה אין סאוואי האטעל" פון דער ציוניסטישער פוריען ארגאניזאציע", **די אידישע צייטונג**, 8.10.1926, עמ' 7.
- "היינט די ערשטע קאנפערענץ פון פרוי אידא בן-ציון", **די אידישע צייטונג**, 27.9.1926, עמ' 4.
- ווילנסקי, ד"ר י', "מושבה ארגנטינית בארץ ישראל", **הבימה העברית**, 1.2.1922.
- וינקלר, יהודית, "מעילה בויצ"ו בארגנטינה מסעירה את הקהילה היהודית", **היום**, 14.6.1966, עמ' 2.
- "חברת נשים עבריות", **הבימה העברית**, 1.1.1923, עמ' 18.
- "יהודי ארגנטינה מקימים יד בא"י לברון הירש", **דבר**, 20.5.1932, עמ' 2.
- יין בן-שמן וכהנסקי, יהושע, "בחוץ לארצנו, קלארא (ארגנטינה)", **המליץ**, 25.9.1898, עמ' 3.
- כהנסקי, יהושע, "מכתב מארגנטינא", **הצפירה**, 27.12.1896, עמ' 1.
- כהנסקי, עדינה, "מצבת זכרון לבארון הירש בארצנו", **הארץ**, 4.7.1932, עמ' 3.
- מ"מ, "ועידת הוויצא הרביעית: דין וחשבון", **דרום**, 6.6.1941, עמ' 19.
- "מהחלטות הוועידה הארצית השמינית של ציוני ארגנטינה", **הבימה העברית**, 1.7.1924, עמ' 21.
- "מען דארף זיך אומקוקען באצייטענס", **פנים'ער און פנים'לאך**, 23.4.1926, עמ' 11.
- ניחנזון, ד"ר וו', "עבודתנו המעשית בשביל ארץ ישראל", **הבימה העברית**, 1.7.1924, עמ' 5.
- סאמועל, בעאטריז מ', "א בריף פון פרוי סיר הערבערט סעמיועל, צוגעשיקט דורך דער פארמיטלונג פון 'פרוי אידא בן ציון'", **די אידישע צייטונג**, 27.9.1926, עמ' 4.
- פוקס, טייבל, "ה'אשה בתור מחנכת", **הבימה העברית**, 1.12.1924, עמ' 7.
- "שהותם של הר"ר אריאל בן-ציון ואשתו בארגנטינה", **עיתונות**, 1.9.1926, עמ' 24.
- "תמיכה לגן הילדים", **הבימה העברית**, 1.8.1925, עמ' 18.

- Carolla, Juan, "La revolución femenina durante la guerra", *Vida Nuestra*, 1.8.1917, p. 15.
- Chertkoff, Fenia, "Carta abierta", *Nosotras* 2, 37 (1903), p. 359.
- "Council of Jewish Women of N.S.W.", *The Australian Jewish Chronicle*, 8.12.1927, p. 11.
- "Los festejos de Hanuca", *El Sionista*, 15.12.1904, p. 6.
- "Mujeres Descuidadas", *El Sionista*, 18.9.1904, p. 3.
- Osfa-Wizo, "La Escuela-Granja de Afula", *OSFA*, 181 (1956), p. 4.

מחקרים

- אבני, חיים, **מביטול האינקוויזיציה ועד "חוק השבות": תולדות ההגירה היהודית לארגנטינה**, ירושלים 1982.
- אורחן, נורית, **יצאות מארבע אמות: נשים כותבות בעיתונות בידיש באימפריה הרוסית**, ירושלים 2013.
- אליאור, רחל, **סתא לא ידעה קרוא וכתוב: על הלימוד ועל הבורות, על השעבוד ועל החירות**, תל אביב 2018.
- בנדיקט, אנדרסון, **קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה**, תל אביב 1999.
- גוברין, נורית, **נשים בעיתונות העברית: ההתחלות**, **קשר**, 28 (2000), עמ' 8-20.
- גולדשטיין, יוסי ח', "התנועה העברית בארגנטינה 1948-1959", בתוך: אמיל"ט (אגודת מחקר יהדות אמריקה הלטינית), **יהדות אמריקה הלטינית: קובץ מאמרים לכבוד חיים אבני**, ירושלים 2001, עמ' 284-265.
- , "העיתונות היהודית בארגנטינה לאחר החלטת החלוקה באו"ם: דימויים ועמדות כלפי הציונות ומדינת

- ישראל, 1956–1947, "קשר, 36 (2007), עמ' 115–122.
- גרשנון, אלברטו, *גאוצ'וס יהודים*; *Los Gauchos Judíos*, תל אביב [1910] 1997.
- הרצוג, חנה, "עיתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר", *קשר*, 25 (1999), עמ' 124–133.
- לאזנוב, ג'קלין, "את החגים הכרתי לפי האוכל מסורת וזיכרון בקהילה היהודית בארגנטינה", *מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי*, לב (2019), עמ' 185–215.
- , "ויצ'ו ארגנטינה: נשיות וציונות בקהילה היהודית בארגנטינה", *Figuraciones*, 3 (2024), עמ' 132–153.
- , "ערינה כהנסקי: המסע אל הציבוריות", *מסכת*, כ (2025), עמ' 181–216.
- לוי, יעל, *מן המרתף אל הקומה העליונה: צמיחת העיתונות בעברית וביידיש בארצות הברית, 1870–1900*, ירושלים 2024.
- מכטר, איתן ואביטל מאיה מכטר, *קריקטורה, פרשנות וביקורת*, תל אביב 2014.
- ריין, רענן ומולי לואיס, "זהויות משלימות: ספרדים, ציונים וארגנטינים בין שתי מלחמות העולם", *פעמים*, 111–112 (2007), עמ' 79–102.
- שנקולובסקי-קרול, סילויה, *התנועה הציונית והמפלגות הציוניות בארגנטינה 1935–1948*, ירושלים 1996.
- תדר, דור, "ערינה כהנסקי", *אנציקלופדיה לחלוצי היישוב*, כרך 5, תל אביב 1952, עמ' 2158.
- Brodsky, Adriana M., *Sephardi, Jewish, Argentine: Creating Community and National Identity, 1880–1960*, Bloomington, IN 2016.
- DellaPergola, Sergio, "World Jewish Population 2018", in: Arnold Dashefsky and Ira Sheskin (eds.), *American Jewish Yearbook*, New York 2019, pp. 361–449.
- Dobry, Hernán, *Los judíos y la dictadura: los desaparecidos, el antisemitismo y la resistencia*, Buenos Aires, 2013.
- Dujovne, Alejandro, *Diáspora, Nación y Lengua: La palabra impresa en idish como territorio de la diáspora judía en Argentina*, Buenos Aires 2007.
- , "Cartografía de las Publicaciones Periódicas Judías de Izquierda en Argentina, 1900–1953", *Revista Del Museo De Antropología*, 1, 1 (2008), pp. 121–138.
- Kałczewiak, Mariusz, "Buenos Aires Seen from Warsaw: Poland's Yiddish Press Reporting on Jewish Life in Argentina", *Studia Judaica*, 1, 33 (2014), pp. 85–107.
- McGee-Deutsch, Sandra, *Crossing Borders, Claiming a Nation: A History of Argentine Jewish Women*, Durham 2010.
- , "Women: The Forgotten Half of Argentine Jewish History", *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 15, 3 (1997), pp. 49–65.
- Mirelman, Víctor, *Jewish Buenos Aires, 1890–1930*, Detroit, MI 1990.
- Münster, Irene, "Crónicas de la comunidad: los periódicos judíos en Sudamérica", *Cuadernos Judaicos*, 40 (2023), pp. 121–157.
- Saccal, Rita, "History of Jewish Publishing in Argentina", Association of Jewish Libraries, *Proceedings of the 40th Annual Convention of the Association of Jewish Libraries*, Oakland, CA – June 19–22, 2005.
- Visacovsky, Nerina, "Mujeres Judeo-Progresistas En Argentina", *Arenal: Revista De Historia De Las Mujeres*, 22, 1 (2015), pp. 49–65.
- Wallach Scott, Joan, "The Problem of Invisibility", in: S. Jay Kleinberg (ed.), *Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society*, New York 1988, pp. 5–29.